

Sevara RASULOVA,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail:sevararasulova1991@yandex.ru

IPU dotsenti B.Toshpo 'latov taqrizi asosida

OKS SIVILIZATSIYASI IJTIMOYI MUNOSABATLARIDA TRANSFORMATSION JARAYONLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Oks sivilizatsiyasining yodgorliklarida uchraydigan moddiy manbalar asosida okslik xalqlarning ijtimoiy hayotidagi an'anaviy xo'jaliklar o'rganiladi. Shuningdek, Oks sivilizatsiyasining Qadimgi Sharq davlatlari bilan olib borgan savdo va madaniy aloqlarining natijasida xo'jalikda yangi o'zgarishlar yuz beradi. Ushbu o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan transformatsion jarayonlar hamda yangi xo'jaliklar, kundalik turmush tarziga oid ma'lumotlar kiritilgan.

Kalit so'zlar. Oks sivilizatsiyasi, Shimoliy Baktريا, Sopolli madaniyati, transformatsion jarayonlar, ijtimoiy transformatsiya, Turan, O'rta Osiyo.

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ЦИВИЛИЗАЦИИ ОКСА

Аннотация

В данной статье на основе материальных источников, обнаруженных в памятниках цивилизации Окса, исследуются традиционные хозяйства в общественной жизни народов Окса. Также в результате торговых и культурных связей цивилизации Окса со странами Древнего Востока произошли новые изменения в экономике. Включена информация о трансформационных процессах, новых фермах и повседневном образе жизни, произошедших в результате этих изменений.

Ключевые слова: Цивилизация Окса, Северная Бактрия, Сопольская культура, трансформационные процессы, социальная трансформация, Туран, Центральная Азия.

TRANSFORMATION PROCESSES IN SOCIAL RELATIONS OF THE OX CIVILIZATION

Annotation

This article studies the traditional economies in the social life of the Oxus peoples based on material sources found in the monuments of the Oxus civilization. Also, as a result of the trade and cultural contacts of the Oxus civilization with the countries of the Ancient East, new changes will occur in the economy. Information about the transformation processes that occurred as a result of these changes, as well as new farms and daily lifestyles, is included.

Key words: Oxus civilization, Northern Bactria, Sopolli culture, transformational processes, social transformation, Turan, Central Asia.

Kirish. Surxon vohasi o'zining betakror tabiiy geografiyasi hamda iqlimi bilan qadimdan eng qadimgi odamlar uchun beshik vazifasini o'tagan. Albatta bunga bir qancha tabiiy omillar mavjud: qulay tabiiy sharoit, sersuv daryolar, serunum tuproq. Barcha qulayliklar Oks sivilizatsiyasi aholisi uchun bronza davrida ilk shaharlar va ularning negizida paydo bo'lgan ilk shahar-davlatlarning shakllanishida asosiy mezonlar sanalgan.

Albatta Oks sivilizatsiyasining yodgorliklarining o'rganish jarayonida undagi xalqlarning turmush tarzi, kasbu-kori, xo'jalik ishlari, kundalik hayoti umuman ijtimoiy sohalarida diqqat markazda turadi. Binobarin, Oks sivilizatsiyasining yodgorliklari joylashgan hududlar ma'lum bir madaniyatlar bilan klassifikatsiya qilinib, tadqiqotchilar tomonidan ana shu klassifikatsiyaning taqqoslash, tahlillash metodlari orqali ularning har bir sohasini rekonstruksiya qilishga harakat qilishgan.

Masalan, Shimoliy Baktriyaning Sopolli madaniyatiga turdosh bo'lgan, janubiy-g'arbiy Tojikiston mintaqasining iqlim sharoitini hisobga olganda, ularning xo'jalik sohasida yaylov chorvachiligi, lalmikor dehqonchilik va bog'dorchilik yetakchi sohaga aylandi. Ammo Sopolli madaniyati doirasidagi xalqlar hayotida takroriy sug'orma dehqonchilik sohasining ustuvorligi kuzatiladi[6].

Adabiyotlar tahlili. Dehqonchilik sohasining Oks sivilizatsiyasi aholisi uchun birdan-bir yetakchi tarmoq ekanligini arxeologlar tomonidan toshdan yasalgan 12 dona butun holatdagi bug'doy yanchigichlarning topilishi bo'lib, bronza davri xalqlari uchun miloddan avvalgi III-II mingyilliklarga kelib sopol va bronza buyumlardan tashqari tosh qurollarning ham ahamiyati hali so'nmaganini ifodalaydi. Ushbu tosh qurollarning qalinligi 10 sm gacha yetib, umumiy o'lchami esa 30x20x16 sm ni tashkil etadi [7]. Toshidan nafaqat don maydalagichlar bundan tashqari, qirg'ichlar, kamon o'qlari va shuningdek, toshdan yadrolar ham yasalgan bo'lib, boshqa turdagi tosh qurollardan yadrolarning soni aksariyatni tashkil etadi, xususan birgina Sopolitepa

manzilgohidan jami 200 ga yaqin tosh yadrolari aniqlangan bo'lib, o'lchamlari jihatidan 4 guruhga ajratilgan.

Tosh yadrolarining eng yirigi 78-100 mm gacha bo'lib, og'irligi 1060 gramm ni tashkil etadi, asosan bir jismni itarish yoki zarba berish bundan tashqari turar-joylarni mudofaa qilish maqsadida foydalanilgan. Ammo ikkinchi faraz ya'ni tosh yadrolarining ulotirish mashinalaridan foydalanilgan degan ilmiy nazariya arxeologlar tomonidan ochiqchiliga qolgan, chunki bunday uskunalar hali aniqlanmagan bo'lib, yagona xulosa bunday tosh yadrolari asosan ovda qo'llanilgan degan xulosa ishonchiligi qoladi[9]. Nima bo'lganda ham oksliklarning xo'jalik hayotida dehqonchilik, chorvachilik, metallga ishlov berish sohalarida tashqari, tosh-taroshlik san'ati ham yuksak taraqqiy etganligiga guvohi bo'lamiz. Albatta Oks sivilizatsiyasining ijtimoiy hayotida yuz bergan transformatsion jarayonlar ko'lamining haykaltaroshlik sohasida ham kuzatilgan edi[12].

Umuman olganda Oks sivilizatsiyasining paydo bo'lish ibtidosidan boshlab toki intihosigacha bo'lgan evolyutsion yo'lni bosib o'tar ekan uning ham siyosiy ham ijtimoiy, xo'jaliklarida transformatsion jarayonlar yuz berishi tabiiy xol albatta, buni tarixi ham allaqachon tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilgan[14].

Shu bilan birgalikda 1970-71-yillarda Sopolitepa manzilgohida olib borilgan qazishma ishlari natijasida ushbu manzilgohdan jami 5500 dan ortiq uy va yovvoyi hayvonlarning suyaklari aniqlangan bo'lib, ulardan 7 ta turi uy hayvonlarini tashkil etsa, yovvoyi hayvonlarning turi esa 11 tani tashkil etadi. Bu raqamlar albatta bronza davri Sopolli madaniyati aholisi uchun takroriy sug'orma dehqonchilikdan so'ng ikkinchi soha sifatida mayda shoxli uy chorvachiligining yetakchiligini e'tirof etishga asos bo'lib xizmat qila oladi. Yovvoyi hayvonlarning miqdoriy jihatdan ustunligini e'tibor qaratsak, ularning asosan terisi va shoxlaridan uy xo'jaligida foydalanishgan. E'tiborli jihati

shundaki, agarda yovvoyi hayvonlar orasida kasallik aniqlangan bo'lsa, ulardan oziq-ovqat mahsuloti sifatida foydalanilmagan [3].

Oks sivilizatsiyasining eng so'ngi tadqiqotlari shuni ko'rsatayabdi, uning xo'jalik hayotida nafaqat dehqonchilik va chorvachilik balki, hunarmandchilikning rivojlanganligi va uning keng tarmoqlarga – kulolchilik, temirchilik, zargarlik sohaslarining shakllanganligi, ularning kasb egalari esa professional mahoratga ega ekanligi ta'kidlanadi [5].

Bronza metallurgiyasi xonaki hunarmandchilik o'rniga maxsus temirchilik, zargarlik ustaxonalarini vujudga keltirdi. Xunarmandchilikning ixtisoslashuvi bilan mintaqalararo ayirboshlash kuchaydi. Madaniy viloyatlar chegara hududlarida natural tovar ayirboshlash bozorlari tashkil topdi. Madaniy viloyatlarni iqtisodiy jihatdan bog'lab turuvchi tabiiy aloqa yo'llari paydo bo'ldi. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Murg'ob va ularning tarmoqlari bronza davri savdogarlarining boshqa mintaqalar bilan bog'lab turuvchi iqtisodiy aloqa suv yo'llari edi. Bronza davridayoq Badaxshon lazuritining O'rta Osiyo viloyatlariga tarqalganligiga guvoh bo'lamiz [1]. Shuni ta'kidlash joizki, metal buyumlar jumladan bronzadan yasalgan zargarlik buyumlaridan Oks sivilizatsiyasi xalqlari kundalik hayotga muntazam foydalanganlar. Xususan, qosh-u ko'zlarni bo'yash uchun ishlatiladigan surma va uning mitti surmadonlari o'z davrining arxeologlari tomonidan aniqlangan bo'lib, bu dalillar yana bir bor Oks sivilizatsiyasi xalqlari yashagan davrni tinch-osuda, ijtimoiy hayoti bir maromda kechganligini va ayollarining o'ta nafis didga ega ekanliklarini anglatsa, ikkinchi tomondan esa Sopollitepadan topilgan metall buyumlarning tarkibiy elementlari jihatidan O'rta Osiyodagi eng qadimgi metallurglar jamoasining shakllanganligi bilan izohlanadi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada Oks sivilizatsiyasining yodgorliklarida o'tgan asrning 60-70-yillaridan to bugungi kungacha mahalliy va xorij arxeologlari [13] tomonidan davom etayotgan arxeologik ekspeditsiyalar natijasida topilgan moddiy manbalar asosida umumiy xulosa qilinib, o'zaro qiyoslanadi, tanqidiy tahlil, xronologik izchillik va muammoli metodlardan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy hayotning tinch va osuda o'tganligi, oksliklarning kundalik hayotida ishlatiladigan, arxeologlar tomonidan aniqlangan moddiy namunalar misolida ham isbotlash mumkin. 1973-yilda Sopollitepada olib borilgan tadqiqotlar natijasida jami 150 dan ortiq binolar ochilgan bo'lib, shulardan 104/105, 150 raqamli xo'jalik binolari aniqlangan. 104 raqamli binoning shimoliy-g'arbiy qismida chuqurligi 50 sm, diametri 60 sm ga teng, ichki qimi kul bilan to'ldirilgan chuqurlikda "mergeli" toshdan yasalgan qurbaqa haykali topildi. Qurbaqa haykalchasi juda ideal holatda ishlangan bo'lib, orqa oyoqlari qisilgan, old oyoqlari esa yuqoriga cho'zilgan, boshi biroz ko'tarilgan, ko'zlari bo'rtib ketgan bo'lib, yuza qismi silliq tarzda ishlangan. O'z davrining arxeologlari bergan ma'lumotlarga ko'ra, tag qismining sillikli – bu haykalchanning

qandaydir stol o'yinlari uchun maxsus yasalgan o'yinchoqdir degan ilmiy xulosani ilgari suradilar[8].

Bronza davrida ayirboshlashning o'sishi bilan suv orqali bo'ladigan aloqa yo'llari yaxshilandi, chovli va yelkanli kemalar kashf etilib, okean doirasida chiqish imkoniyati tug'ildi. Quruqlikda esa transport sifatida hayvonlar (ho'kiz, ot, eshak va tuya) kuchidan foydalanish boshlandi. Hayvonlar qo'shilgan g'ildirakli aravalar vujudga keldi[1].

Bronza davri oxirlariga kelganda, urug'chilik jamoasi xarobalarida sinfiy jamiyatning vujudga kelishiga zamin hozirlandi. Bronza asri o'rnini egallagan navbatdagi arxeologik davr – temir asriga kelib, jamiyatning aniq sinflarga bo'linishi va hukmron doiralarning manfaatini eziluvchilardan himoya qilish quroli sifatida ekspulatsiya qilish mashinasi – davlat kelib chiqdi. Ammo o'tgan asrning 80-yillarigacha kelib esa, tovar ayirboshlashning o'sishi bilan ilk sinfiy munosabatlar tarkib topgan bo'lishi mumkin, lekin bronza davri shaharlar va shu asosda vujudga kelgan ilk davlatlar vujudga kelganligi to'g'risidagi fikrlarni ba'zi adabiyotlarga inkor etadi [1].

Hind vodiysining yirik shaharlar Mohenjodaro, Xarappa va Kalibangan shaharlarining inqiroz (mil.avv. 1800-1700) sabablarini tadqiqotchilar turlicha ifodalaydilar, xususan, Kalibangan, Amri va Lothalda "bosqinchilik" izlari mavjud bo'lib, xonalardagi kamin atroflarida sopol va singan oshxona buyumlari, singan g'isht bo'laklari va singan quvurlarni uchratganlar. Ammo ushbu gipoteziya Xarappa va Mohenjodaro uchun xos emas, chunki bunday izlar mavjud emas. Ushbu ikki yirik shaharlarning inqirozini geolog olimlar tektonik jarayonlar va uninf ortidan epidemik bezgak kasalligining tarqalishi bilan asoslaydilar.

Uchinchi ilmiy xulosalarning biri – oriylardir, ya'ni oriylarning shimoliy-g'arbiy tog'lardan ushbu shaharlardagi migratsion jarayonlaridir, ammo tadqiqotchilarning ularning mahalliy aholi tarkibiga singishib ketganligini Hind sivilizatsiyasining inqirozi bilan oriylarning kirib kelishi vaqti orasida juda kata tarixiy davr borligini ham ta'kidlashadi [11]. Bu gipoteziyani yana bir necha tadqiqotchilar ma'qullashadi [15].

Xulosa va takliflar. Muallifning fikricha, bronza davrining sivilizatsiyalarining inqirozidagi ushbu omillar ijtimoiy sohadagi muammoalarning miqdorini anchagina oshiradi. Chunki eng Oks sivilizatsiyasining inqirozi xususidagi eng so'ngi tadqiqotlarda ijtimoiy hayot ustunlik qiladi, ya'ni uning yechimi bilan bog'liq holatlar kuzatiladi.

Chunonchi ko'chmanchi oriylar Hind sivilizatsiyasi inqiroziga sabab bo'lmaganidek Oks sivilizatsiyasiga ham tanazzuli uchun omil bo'lib xizmat qilmagan, aksincha, mahalliy va ko'chmanchilarning nafaqat madaniy aloqalar qilgan balki, o'zaro etnik qorishuvlar jarayoni ham yuz beradi. Oks sivilizatsiyasining tanazzuli boshqaruvning zaiflashuvi, jamoalarning ichki ziddiyatlar natijasida yuz berganligi bilan ifodalanadi[16].

ADABIYOTLAR

1. Аскарлов А. Бухорининг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Ўзбекистон ССР. Фан. Тошкент. 1973. с. 17.
2. Аскарлов А.А., Абдуразаков А., Богданова-Березовская., В. Д. Рузанов. Химический состав металлических предметов из поселения Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Издательство "Фан". Узбекской ССР. Ташкент. Выпуск 12. 1975. С. 72-85.
3. Батыров Б. Х. Фауна поселения Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 11. Ташкент. 1974. С. 35-38.
4. Жўракулов М. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. Ўқитувчи. 1984. с. 121.
5. Каттаева Г. Ч. Сополли маданиятининг заргарлик буюмлари. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Термиз 2022. -В. 25.
6. Каримова Д. О. Шимолий Бактрия аҳолисининг дафн маросимлари ва диний эътиқодлари (бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент, 2017. -В. 19.
7. Мирсаатов Т. М. Ширинов Т. Функциональный анализ некоторых каменных изделий из Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 11. Ташкент. 1974. С. 61-70.
8. Рахманов У. Хозяйственные помещения за пределами крепости Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Издательство "Фан". Узбекской ССР. Ташкент. Выпуск 13. 1977. С. 22-32.
9. Ширинов Т.Ш. Каменные ядра Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Издательство "Фан". Узбекской ССР. Ташкент. Выпуск 13. 1977. С. 13-22.
10. Ширинов Т.Ш. Каменные ядра Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Издательство "Фан". Узбекской ССР. Ташкент. Выпуск 13. 1977. С. 13-22.
11. Herman Kulke., Dietmar Rothermund. A history of India. (third edition) Lomdon and New York. Routledge. 1998. pp. 27-29.
12. Rasulova S.Ch. Oks sivilizatsiyasi haykaltaroshlik namunalarida transformatsion jarayonlar // Жамият ва инновациялар. (04) 2024. P. 88-96.
13. Rasulova S.Ch. Germaniya tadqiqotchilarining Surxon Vohasidagi arxeologik tadqiqotlari xususida. "Surxon vohasining insoniyat sivilizatsiyasidagi o'rnini moddiy va nomoddiy madaniyat asoslari" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi. Termiz. 2024. 1-may. B. 390-396.
14. Rasulova S. Ch. Turon xalqlari tarixshunosligida transformatsion jarayonlarning o'rganilishi. VI – S Artuchs Reading. Vol. II. Panjiktent. 2024. P. 129-136.
15. Steven L. Tuck. Cities of the ancient world. Miami university. Virginia. 2014. p.3
16. Xurramov X.B. Oks sivilizatsiyasi tarixshunosligi (German olimlari tadqiqotlari misolida). Termiz. 2023. B. 122.